

УДК 159.9.072

DOI <https://doi.org/10.30970/PS.2021.11.2>

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ САМОСТІЙНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Юлія Бакка

*Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова,
вул. Саратовська, 20, м. Київ, Україна, 04111
e-mail: ulia2852@gmail.com*

У статті представлено результати теоретико-методологічного аналізу вивчення проблеми становлення самостійності особистості. Розкрито наукові уявлення про сутність поняття «самостійність особистості» у контексті різних концептуальних парадигм та здійснено його концептуалізацію. Розглянуто мотиваційні, когнітивні, емоційно-вольові, поведінкові та соціально-культурні складники самостійності особистості, визначено її функціональні особливості. Поняття «самостійність» проаналізовано у контексті становлення фундаментальних атрибутів особистості – набуття нею суб'єктності і здатності до саморегуляції. Аналіз психологічних джерел дав підстави зробити узагальнення про наявність таких функціональних аспектів самостійності особистості: активізації та ініціації довільної активності (мотиваційний підхід), усвідомлення вибору мотивів і цілей (підхід вільного вибору), опанування особистістю власної активності (регулятивний підхід), усвідомлення самосуб'єктного впливу на власну діяльність (підхід самокерування). Зазначено, що регулятивні процеси, які виявляються у самостійності особистості, мають багаторівневу структуру, у якій можна вищелювати три таких ступені розвитку: імпульсивні, мимовільні процеси; довільні процеси; вольові процеси. Окреслено наукове бачення становлення самостійності особистості в онтогенетичному аспекті. У цьому контексті були визначені такі самостійні лінії: вивчення розвитку самостійної поведінки як стадії розвитку волі; проблема сформованості довільної регуляції у дітей різного віку; питання розвитку системи саморегуляції, різних її рівнів та окремих компонентів; розробка методів корекції самостійної поведінки особистості. Зауважено, що становлення і реалізація саморегуляції, тобто самостійності, здійснюються завдяки внутрішнім психологічним механізмам, що знаходять свій вияв у перетвореннях ціннісно-смыслові, емоційної, комунікативної і рефлексивної сфер особистості.

Ключові слова: самостійність особистості, саморегуляція, суб'єктність, активність, діяльність, поведінка, цілеспрямованість, відповідальність.

Актуальність вивчення проблеми становлення самостійності особистості полягає у необхідності отримання на основі багатогранного, попередньо накопиченого досвіду нових знань про потенційні можливості й ефективне функціонування людини у швидкоплинних умовах сучасного соціального середовища. Зацікавленість цією проблемою викликана також і тією обставиною, що стрімке розширення сфер діяльності людини, їх урізноманітнення зумовлює переосмислення наявних напрацювань стосовно розвитку самостійності особистості, спонукає до подальшого наукового пошуку закономірностей активної поведінки людини у новітніх умовах. Virішення цього питання неможливе без занурення у глибинну сутність феномену самостійності, а також без визначення тих загальних ознак, які у своєму взаємозв'язку розкривають як філософсько-етичні, так і психологічні аспекти становлення самостійності особистості.

Як засвідчує аналіз філософських та психологічних джерел, розвиток самостійності особистості поєднує в собі онтогенетичну змінну, складову частину її життєвого

досвіду у соціальному середовищі, а також її індивідуальні властивості. Оскільки питання самостійності особистості є надзвичайно важливим для формування особистості, воно постійно перебуває у полі зору філософів, педагогів, психологів, які намагаються розв'язати його у контексті суспільних викликів у певному часовому вимірі.

Метою статті є представлення результатів теоретичного аналізу наукових підходів і узагальнення різних концептуальних парадигм щодо розуміння феномену самостійності особистості.

Філософське осмислення проблеми самостійності людини знаходимо ще у класичних працях Г. Гегеля [8], І. Канта [11], С. К'єркегора [14], Г. Ляйбніца [17], С. Смайлса [26], Л. Фейєрбаха [30], Е. Фромма [28] та ін. Сучасний психологічний категоріальний апарат містить конструкти, що характеризують сферу особистості, пов'язану з розвитком самості, самостійності, суверенності, цілісності, внутрішньої регуляції, саморегуляції її активності. Серед споріднених логічних утворень, що знаходяться в одній семантичній площині і розглядаються у контексті феномену самостійності особистості, виокремлюються такі, як: *самодетермінація* як здатність людини обирати і мати власний вибір (В. Біблер [3], Б. Ломов [16]); *самоактивність* як усвідомлений особистістю процес, що сприяє досягненню поставленої мети, опануванню особистістю власних психічних процесів і власної поведінки (М. Боришевський [4], М. Брихцін [5; 32], О. Висоцький [7], Є. Ільїн [9], В. Калін [10], А. Косаківський [13], Є. Хомська [29]); *самоздійснення* як свідомий *саморозвиток*, в ході якого відбувається формування власного простору життя особистості (І. Логінова [15], С. Максименко [19], О. Селєзньова [25], А. Gewirth [33]); *самоактуалізація* як постійне прагнення особистості до розвитку, *самореалізації* власного потенціалу і одночасно відповідальність за свої дії (А. Маслоу [20], К. Роджерс [23; 24]); *самовизначення* як вибір особистістю життєвих цілей на основі власних позицій (К. Абульханова-Славська [1], Д. Фельдштейн [27]); *самоідентичність* як сукупність особистісних виборів й ідентифікацій (Е. Еріксон [31]); *самокерування* як усвідомлений самосуб'єктний вплив на довільну активність (Г. Никіфоров [21]); *самоефективність* як оцінка особистістю своєї здатності домагатися конкретних результатів діяльності (А. Бандура [2]).

Зазначені дефініції є взаємопов'язаними, оскільки особистість, осмислюючи своє існування, стверджуючи себе, розкриваючи свою суб'єктність, прагне до самоствердження, самоефективності, автономії, самостійності і свободи. Накопичений упродовж багатьох років ґрунтовний науковий доробок, неоднорідний за змістом і формою, свідчить про інтерпретаційне різноманіття, багатовимірність, багатогранність, складноструктурованість та системність поняття «самостійність особистості».

Поняття «самість» і «самостійність» особистості традиційно розглядаються у контексті становлення її фундаментальних атрибутів – набуття суб'єктності і здатності до саморегуляції. Аналіз психологічних джерел дав підстави зробити узагальнення про наявність таких функціональних аспектів самостійності особистості: активізації та ініціації довільної активності (*мотиваційний підхід*), усвідомлення вибору мотивів і цілей (*підхід вільного вибору*), опанування особистістю власної активності (*регулятивний підхід*), усвідомлення самосуб'єктного впливу на власну діяльність (*підхід самокерування*).

Зазначені підходи до розуміння сутності процесів саморегуляції і становлення самостійності особистості розкривають їх різні сторони, але не суперечать одне одному. Саморегуляція, яка виявляється через самостійність, розглядається, *по-перше*, у взаємозв'язку з цілепокладанням і цілеспрямованістю особистості, з ініціацією, підкріпленням діяльності у разі переборювання перешкод, тобто з мотивацією. *По-друге*, вона визначається як самостійний процес прийняття особистістю рішення щодо вільного вибору цілей і мотивів власних дій, незалежних від зовнішніх умов і соціального впливу. *По-третє*,

вона характеризується з огляду на її регулюючу, виконавську, контролюючу функції у плані здійснення довільної активності. *По-четверте*, саморегуляція належить до самокерування, самоактивності особистості і розглядається як усвідомлений самовплив суб'єкта на перебіг його діяльності.

Отже, усвідомлену саморегуляцію можна розглядати як процес ініціації й керування особистістю довільною активністю. Система усвідомленої саморегуляції слугує для суб'єкта засобом реалізації цього процесу, організації психічних ресурсів для постановки і досягнення цілей. Як зазначають О. Конопкін [12], В. Моросанова [18], функціональні компоненти системи саморегуляції реалізуються одним з окремих регуляторних процесів, до яких належать такі: планування цілей, моделювання значущих для досягнення мети умов, програмування дій, оцінювання, корекція результатів. Ці процеси взаємозалежні, мають складну архітектоніку і можуть здійснюватися як послідовно, так і паралельно. Саморегуляція відбувається як єдиний процес, забезпечуючи мобілізацію й інтеграцію психологічних особливостей людини для досягнення цілей її діяльності та поведінки. Процес саморегуляції сприяє виробленню гармонійної поведінки, на підставі чого розвивається здатність керувати собою і спрямовувати свою поведінку на реалізацію поставленої мети.

Важливим для розуміння становлення самостійності особистості стає індивідуально-типологічний підхід до вивчення цього феномену у контексті розгляду особливостей розвитку регулятивної сфери. Індивідуально-типологічними (стильовими) особливостями саморегуляції називаються, за В. Моросановою [18], такі особливості саморегуляції особистості, які мають стійкий вияв у різних видах довільної активності. Це такі індивідуально-типологічні особливості, як планування, моделювання, програмування й оцінка результатів діяльності. Розвиненість процесів, за допомогою яких реалізуються різні компоненти системи саморегуляції, описується індивідуальними профілями саморегуляції. У разі порівняно однорідної розвиненості всіх компонентів саморегуляції діагностується гармонійний регуляторний профіль, а за наявності виражених розходжень у рівні сформованих компонентів – акцентуаційний профіль. Окрім того, компонентами цього профілю можуть бути регуляторні якості особистості – самостійність, відповідальність, гнучкість, надійність, які є характеристиками цілісної системи саморегуляції і властиві особистості як суб'єкту довільної активності. Особистісно-стильові характеристики суб'єктної регуляції формуються у взаємозв'язку з системою ціннісних орієнтацій особистості, з домінуючою спрямованістю її активності, з самооцінкою і рефлексією, визначаючи особливості функціонування цілісної системи усвідомленої саморегуляції, а також окремих її компонентів.

Результати теоретичних і емпіричних досліджень свідчать про те, що процеси саморегуляції особистості мають багаторівневу структуру, в якій можна вичленувати три таких ступені розвитку: *імпульсивні*, мимовільні процеси, що за своєю природою є рефлексорними і неконтрольованими; *довільні* процеси, що формуються через самоусвідомлення особистістю потреби і можливості регулювання власної активності завдяки мовленнєвому опосередкуванню; *вольові* процеси як особистісний рівень довільної регуляції, навмисне і свідоме створення особистістю додаткового спонукання до дії через зміну її сенсу. Усі психічні процеси та функції, в тому числі й регулятивні, розвиваються за загальними, встановленими ще Л. Виготським [6], законами, відповідно до яких вони перетворюються з безпосередніх на опосередковані, з імпульсивних на довільні, з неусвідомлених на свідомі.

Усвідомлення довільних процесів, а також їх знакова опосередкованість є найважливішими ознаками саморегуляції і самостійності. Завдяки цьому довільні процеси формуються у розумінні необхідності їх здійснення – причин, умов, можливостей і засобів,

що дає змогу особистості вибудувати власну поведінку. Опанування знакової системи, тобто штучних засобів поведінки, сприяє становленню упорядкованого образу «Я» і образу світу особистості. В арсеналі психологічних засобів реалізації різних функціональних ланок регулятивного процесу найважливіше місце належить мовленнєвим засобам (зокрема, дії оцінки і самооцінки, плануванню, формулюванню критеріїв успішності, самоінструкцій, самонаказів тощо). Оцінні дії як важливі чинники формування й успішного здійснення різних видів усвідомленої цілеспрямованої активності перетворюють регулювання на замкнену систему, що якісно позначається на характері довільної активності особистості.

Проблема виникнення й розвитку самостійності особистості тісно пов'язана з проблемою генезису її самосвідомості. Підпорядкування імпульсивності усвідомленому регулюванню передбачає становлення людини як суб'єкта. Особистісний рівень психічної регуляції як розвинена форма довільної регуляції виникає тоді, коли індивід стає здатним до рефлексії власних проявів, усвідомлює самого себе як «Я», тобто суб'єкта, спроможного обирати, реалізувати свої прагнення. Отже, формування вольових процесів невід'ємно пов'язується зі становленням індивіда як суб'єкта, здатного до самовизначення, прийняття самостійних рішень, довільного вибору способу власної поведінки і відповідального за її наслідки.

Крім того, у ході концептуального аналізу було окреслене наукове бачення процесу становлення самостійності особистості в онтогенетичному аспекті. У дослідженнях проблеми розвитку довільних процесів виділяються такі самостійні лінії: вивчення розвитку довільної поведінки як стадії розвитку волі; проблема сформованості довільної регуляції у дітей різного віку; питання розвитку системи саморегуляції, різних її рівнів та окремих компонентів; розробка методів корекції регулятивної системи особистості. Становлення і реалізація саморегуляції, тобто самостійності, здійснюються завдяки внутрішнім психологічним механізмам, що знаходять свій вияв у перетвореннях ціннісно-сміслової, емоційної, комунікативної і рефлексивної сфер особистості.

Самостійність як важлива інтегративна якість особистості, що найбільш яскраво виявляється в її автономності, розглядається з позиції суб'єктної регуляції діяльності Г. Пригінім [22]. У межах системного підходу особистісно-регуляторні особливості самостійності вивчаються автором у контексті регуляції суб'єктом його діяльності. Причому високий рівень розвитку самостійності особистості забезпечується високим рівнем сформованості системи її суб'єктної регуляції – тим універсальним механізмом, що встановлює відповідність між активністю особистості і її діяльністю. Водночас у системі суб'єктної регуляції розкриваються найбільш специфічні структурні характеристики особистості, що надають діяльності і самій регуляції індивідуальних ознак. Як зазначає дослідник, найважливішою ознакою особистості з будь-якої точки зору її вивчення – філософської, психологічної, соціальної – є її здатність діяти автономно, самостійно, ефективно. А відмінності у теоретичних підходах та емпіричних ракурсах вивчення феномену самостійності й автономності особистості ведуть до різноманіття поглядів щодо її структурних, функціональних, динамічних характеристик, детермінант і механізмів. Це підкреслює системність і складноструктурованість будови особистості.

Отже, якісні особливості становлення самостійності визначаються всією історією розвитку особистості як суб'єкта практичної діяльності, історією розвитку людської свідомості як засобу відображення і пізнання предметного середовища в інтересах суспільної практики. Саме специфіка людської свідомості в усіх її формах і проявах визначає унікальну можливість усвідомленої регуляції діяльності і здатність до самостійної поведінки. Завдяки свідомості людина володіє ідеальною моделлю об'єктивного світу, що

реалізується через органічне поєднання абстрактних понятійних форм відображення суттєвих сторін і відношень об'єктивних реалій з конкретно-образним відображенням предметів і явищ у їх розмаїтті й просторово-часовому співвідношенні. Водночас становлення і реалізація саморегуляції, тобто самостійності, здійснюються завдяки внутрішнім психологічним механізмам, що знаходять свій вияв у перетвореннях ціннісно-сміслової, емоційної, комунікативної і рефлексивної сфер особистості.

Список використаної літератури

1. Абульханова-Славская К.А. Деятельность и психология личности. Москва : Наука, 1990. 335 с.
2. Бандура А. Теория социального научения. Санкт-Петербург : Евразия, 2000. 320 с.
3. Библер В.С. От наукоучения – к логике культуры: два философских введения в двадцать первый век. Москва : Политиздат, 1990. 413 с.
4. Боришевський М.Й. Дорога до себе: від основ суб'єктності до вершин духовності. Київ : Академвидав, 2010. 416 с.
5. Брихцин М. Воля и волевые качества личности. *Психология личности: активность и развитие личности*. Москва : Наука, 1989. 183 с.
6. Выготский Л.С. История развития высших психических функций собрание сочинений : в 6 т. Москва : Педагогика, 1983. Т. 3. С. 5–328.
7. Высоцкий А.И. Экспериментальное изучение волевой активности. *Экспериментальные исследования волевой активности*. Рязань, 1986. 138 с.
8. Гегель Г. Феноменологія духу. Київ : Основи, 2004. 548 с.
9. Ильин Е.П. Психология воли. Санкт-Петербург : Изд-во «Питер», 2000. 288 с.
10. Калинин В.К. На путях построения теории воли. *Психологический журнал*. 1989. № 2. С. 46–55.
11. Кант И. Критика практического разума. Київ : Юніверс, 2004. 240 с.
12. Конопкин О.А. Психическая саморегуляция произвольной активности человека: структурно-функциональный аспект. *Вопросы психологии*. 1995. № 1. С. 5–12.
13. Коссаковский А. Психическое развитие личности в онтогенезе. *Психология личности: активность и развитие личности*. Москва : Наука, 1989. 183 с.
14. Кьеркегор С. Страх и трепет : сборник из трёх произведений. Москва : Культурная революция, 2010. 488 с.
15. Логинова И.О. Психология жизненного самоосуществления : монография. Москва : Изд-во СГУ, 2009. 279 с.
16. Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии. Москва : Наука, 1984. 444 с.
17. Ляйбніц Г.В. Філософський енциклопедичний словник / В.І. Шинкарук (гол. редкол.) та ін. Київ : Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України ; Абрис, 2002. 742 с. С. 351.
18. Моросанова В.И. Индивидуальный стиль саморегуляции: феномен, структура и функции в произвольной активности человека. Москва : Наука, 2001. 192 с.
19. Максименко С.Д. Генеза здійснення особистості. Київ : ТОВ «КММ», 2006. 240 с.
20. Маслоу А. Самоактуалізація. *Психология личности*. Москва, 1982. С. 108–117.
21. Никифоров Г.С. Самоконтроль человека. Санкт-Петербург : Издательство Петербургского университета, 2006. 192 с.
22. Прыгин Г.С. Психология самостоятельности : монография. Ижевск ; Набережные Челны : Изд-во Института управления, 2009. 408 с.
23. Роджерс К. Свобода учиться. Москва : Смысл, 2002. 527 с.
24. Роджерс К. Взгляд на психотерапию. Становление человека / пер. с англ. Москва : Прогресс ; Универсум, 1994. 480 с.

25. Селезнёва Е.В. Самоосуществление как акмеологическая категория. *Мир психологии*. 2007. № 1. С. 192–203.
26. Смайльс С. Самостоятельная деятельность. Санкт-Петербург : Изд. книгоротг. В.В. Лепехина, 1888. 528 с. ; Смысл : «Эксмо», 2005. 1136 с.
27. Фельдштейн Д.И. Психология становления личности. Москва : Международная педагогическая академия, 1994. 192 с.
28. Фромм Э. Бегство от свободы / пер. с нем. Москва : АСТ, 2011. 288 с.
29. Хомская Е.Д. Нейропсихология : 4-е издание. Санкт-Петербург : Питер, 2005. 496 с.
30. Чесноков Г.Д. Людвиг Фейербах и его место в истории мировой философской мысли. *Социально-гуманитарные знания*. 2005. № 1. С. 90–107.
31. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис. Москва : Прогресс, 1996. 344 с.
32. Brichzin M. Will-trait assessment: Theory and methods. IV Prague conf.: Psychol. develop., learn. and personality formation. Prague, 1982. P. 6–9.
33. Gewirth A. Self-Fulfillment. Princeton, NJ. : Princeton University Press, 2009. 235 p.

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL ASPECTS OF STUDYING THE PROBLEM OF SELF-DEPENDENCE FORMATION

Julia Bakka

*National Pedagogical Dragomanov University,
20, Saratovska Str., Kyiv, Ukraine, 04111
e-mail: ulia2852@gmail.com*

The article presents the results of theoretical and methodological analysis of the study of the problem of formation of personality self-dependence. Scientific ideas about the essence of the concept of “self-dependence of the individual” in the context of various conceptual paradigms are revealed and its conceptualization is carried out. Motivational, cognitive, emotional-volitional, behavioral and socio-cultural components of personality self-dependence are considered, its functional features are determined. The concept of “self-dependence” is analyzed in the context of the formation of fundamental attributes of personality – its acquisition of subjectivity and the ability to self-regulation. The analysis of psychological sources gave grounds to make a generalization about the presence of the following functional aspects of personality self-dependence: activation and initiation of arbitrary activity – motivational approach; awareness of the choice of motives and goals – the approach of free choice; mastery of personal activity – a regulatory approach; awareness of self-subjective influence on one’s own activity – self-management approach. It is noted that regulatory processes, which are manifested through the self-dependence of the individual, have a multilevel structure, in which we can distinguish three stages of development: impulsive, involuntary processes; arbitrary processes; volitional processes. The scientific vision of the formation of personality self-dependence in the ontogenetic aspect is outlined. In this context, the following self-dependence lines are defined: the study of the development of independent behavior as a stage of development of the will; the problem of the formation of arbitrary regulation in children of different ages; issues of development of the system of self-regulation, its various levels and separate components; development of methods of correction of self-dependence behavior of the person. It is noted that the formation and implementation of the process of self-regulation, and, consequently, self-dependence, are carried out through internal psychological mechanisms, which are manifested in the transformation of value-semantic, emotional, communicative and reflexive spheres of personality.

Key words: personality self-dependence, self-regulation, subjectivity, activity, practice, behavior, purposefulness, responsibility.